

SIMON MALMENVALL

Zgodovina odrešenja v *Fides et Ratio* (Nez)možnosti dialoga med teologijo in postmodernim zgodovinopisjem

Duhovna interpretacija krajevne in svetovne zgodovine kot zgodovine odrešenja, to je v luči božje previdnosti in »srečevanja« med Bogom in človekom, predstavlja splošno, skorajda univerzalno značilnost celotnega krščanskega teološkega izročila, tako vzhodnega kot zahodnega, ki se pne od pozne antike vse do 20. stoletja (Malmenvall 2017, 69). Koncept zgodovine odrešenja je mogoče opaziti tudi v encikliki *Fides et Ratio* (1998, slovenski prevod 1999) papeža Janeza Pavla II. V tej encikliki je koncept zgodovine odrešenja skupaj s pomembnostjo kategorije časa poudarjen v smislu ene izmed ključnih potez samorazumevanja krščanske vere, zlasti glede božjega razodetja in njegovega odnosa do razuma. Ta povezava je najočitneje izpostavljena v prvem poglavju dokumenta (naslovljenem »Razodetje božje modrosti«, odstavki 7–15). Cilj pričujočega članka je v skladu s temeljno usmeritvijo enciklike pokazati, da interpretacija zgodovine kot zgodovine odrešenja prinaša posebno kontekstualizacijo »empirične« zgodovine, »brane« (tudi) na verski način, ki ne zanika, temveč dopolnjuje tako enkratnost posameznih zgodovinskih okoliščin kot tudi samostojnost metod sekularnega postmodernega zgodovinopisja. Čeprav Janez Pavel II., ki ga kot nekdanjega profesorja filozofije zanima predvsem omenjeno področje, v obravnavani encikliki odnosa med vero in razumom v okviru zgodovinopisja neposredno ne omenja, je to tematiko vendarle mogoče preučevati glede na splošno idejno usmeritev enciklike. Avtor pričujočega članka tako zagovarja naslednje stališče: zgodovina odrešenja odpira (sicer omejene) možnosti sodelovanja med vero v okviru teologije in razumom v okviru zgodovinopisja, istočasno pa zaradi svoje krščanske univerzalnosti omogoča povezavo z intelektualno dediščino (Katoliške) cerkve.

KRATKA OPREDELITEV ZGODOVINE ODREŠENJA

Koncept zgodovine kot zgodovine odrešenja ima svoje začetke v biblijski eksegezi in teologiji zgodovine iz poznoantičnega patrističnega obdobja, ko so krajevne in svetovne zgodovinske procese

interpretirali v navezovanju na »božjo previdnost« in »ekonomijo/ojkonomijo«, to je v luči skrbi ljubečega Boga za človeštvo (Špidlík 1986, 6–9; 157; Grant in Tracy 2000, 71–79; Averincev 2005, 125–130; Malmenvall 2017, 68). V tem kontekstu je med zgodnjimi vzhodnimi krščanskimi avtorji vredno

omeniti vsaj biblijskega eksegeta in teologa Origena iz 3. stoletja (2013, 280–281; 285–287; 315–317) in Evzebij iz Cezareje iz prve polovice 4. stoletja (Maier 2007, 9–13; 16; 333; Cameron in Hall 1999, 2; 47; Averincev 2005, 132–133). Med klasičnimi zahodnimi avtorji pa ni mogoče izpustiti Avgušтина iz Hipona, ki je živel na prehodu iz 4. v 5. stoletje (Moreschini 2004, 456–457; O'Daly 2004, V; 27; 29–30; 35–37; 39).

Od pozne antike do vključno 20. stoletja različne krščanske avtorje, ki so zgodovino duhovno interpretirali kot zgodovino odrešenja, kljub njihovim medsebojnim razlikam povezuje več temeljnih podobnosti. Vsi priznavajo Boga kot Gospoda, v katerega rokah je celotna zgodovina sveta. Boga tudi priznavajo kot nekoga, ki »vstopa« v zgodovino zaradi svoje ljubeče skrbi za človeka, da bi ga rešil ujetosti v greh in mu odprl »polnost življenja«. V skladu z njihovim dojemanjem je zgodovina kot celota prizorišče »srečevanja« med Bogom in človekom. Poleg tega naj bi svetovna zgodovina poznala tri ključne dogodke oziroma preobrate, ki so merilo vseh ostalih. Ti dogodki so: stvarjenje sveta, učlovečenje Boga v Jezusu Kristusu in drugi Gospodov prihod ob poslednji sodbi. Od tod zgodovina predstavlja zaključeno celoto s svojim izhodiščem (stvarjenjem), vrhuncem (učlovečenjem) in pričakovanim koncem (poslednjo sodbo). Dojemanje zgodovine kot zgodovine odrešenja posledično postane mehanizem duhovnega interpretiranja (sekularnih) dogodkov, osebnosti in procesov, ki dobijo svoj pomen v simbolno bogati biblijski zgodovini – njeno sporočilo se ne konča z neposrednim časovnim prenehanjem biblijskih podob, dogodkov in zgodb, temveč se nadaljuje v zgodovinsko primerljivih dejanjih, ki kažejo na ponovljive vzorce odnosov med Bogom in človekom. Znotraj teh odnosov so zgodovinsko partikularne prvine umeščene v kontekst ponovljivih, skoraj stalnih podobnosti (Malmenvall 2015, 200–202; 2017, 69–70; Bresciani 2016, 30–31; 39; 41–43; Averincev 2005, 121–127).

ZGODOVINA ODREŠENJA V FIDES ET RATIO

Glavno izhodišče enciklike Janeza Pavla II. je, da sta vera in razum samostojni razsežnosti, ki si medsebojno ne nasprotujeta, temveč se dopolnjujeta – obe človeku omogočata iskanje resnice in njeno polnost v Jezusu Kristusu. Za Janeza Pavla II. sta vera in razum kot »dve krili«, s katerima se človeški duh dviga h kontemplaciji resnice. »Bog sam je namreč položil v človekovo srce željo po spoznanju resnice in, nazadnje, po spoznanju njega samega, da bi tedaj, ko ga spoznava in ljubi, mogel priti do polne resnice o samem sebi.« (1999, tč. 6)

Prednost, ki jo avtor enciklike daje filozofiji, je opazna že v uvodu (tč. 3). Avtor trdi, da ima človek različna sredstva, ki spodbujajo napredek pri spoznavanju resnice, da bi tako življenje postajalo bolj »človečno«. Med temi sredstvi izstopa filozofija, ki neposredno prispeva k zastavljanju vprašanj in podajanju odgovorov o smislu življenja. Sledeč Janezu Pavlu II., ključno sredstvo za iskanje in spoznavanje resnice ni zgodovina (odrešenja), temveč filozofija. Na podoben način avtor enciklike poudarja stališče, da temeljne resnice oziroma »nekakšna duhovna dediščina človeštva« presega posamezna zgodovinska obdobja in kulturne kontekste – resnica in filozofija sta po svojem bistvu »nad« zgodovino.

»Kljub spremembam v teku časa [...] je mogoče prepoznati jedro filozofskih pojmov, ki so stalno navzoči v zgodovini misli. Pomislimo, denimo, na načela neprotislovnosti, smotrnosti, vzročnosti. [...] Pomislimo prav tako na nekatera temeljna moralna merila, ki so splošno sprejeta. Te teme in še druge kažejo, da [...] obstaja množica pojmov, pri katerih moremo prepoznati nekakšno duhovno dediščino človeštva. Tako je, kakor da bi se

znašli pred *implicitno filozofijo*, zaradi katere se vsakdo čuti posestnika teh načel, najsi bo to tudi na splošen in nepremišljen način.« (tč. 5)

Po drugi strani pa o krščanski veri, zlasti o božjem razodetju in njegovem odnosu do razuma, ni mogoče ustrezno razmišljati brez upoštevanja njene ukoreninjenosti v »srečanje« med Bogom in človekom, ki poteka v zgodovini, znotraj določenega zgodovinskega obdobja ter geografsko in kulturno zamejenega prostora. To »srečanje« zajema razodetje skrivnosti, s čimer človek po Kristusu, »Besedi, ki je postala meso«, lahko dostopa do Očeta v Svetem Duhu in postane deležnik božje narave. To dogajanje poteka »zastonjsko«, saj je nastalo na pobudo Boga, ki je »prišel k nam zaradi našega odrešenja«. (tč. 7) V kontekstu zgodovine odrešenja se kot jedro dogajanja kaže učlovečenje Boga v Jezusu Kristusu, ki je »iz obilja svoje ljubezni« nagovoril človeka in živel z njim, da bi ga pritegnil v občestvo s seboj. Najgloblja resnica o Bogu in odrešenju človeštva se tako nahaja v Kristusu, ki je »polnost razodetja« (tč. 10; 11). Na tej podlagi Janez Pavel II. zagovarja stališče, da je kategorija časa v krščanski veri »ključnega pomena«. Prav znotraj časa je namreč potekalo celotno delo stvarjenja in odrešenja, jasno pa je tudi, da »že sedaj pričakujemo polnost časov«, to je drugi Kristusov prihod in z njim izpolnitev celotne zgodovine. Od tod zgodovina odrešenja – kakor jo v preteklem in sedanjem času izkuša Cerkev, ki deluje med Kristusovim vstajenjem in drugim prihodom – prinaša dva medsebojno povezana duhovna temelja: bližino večnega in neskončnega Boga človeku po Jezusu Kristusu ter pričakovanje »prihodnjih reči«, to je izpolnitve zgodovine. Zgodovina tako postane »prizorišče«, kjer lahko človek prepozna in sprejema božja dejanja, ki so posledica božje ljubezni do njega. Bog se nam »pridružuje v tem, kar nam je najbližje in kar najlažje preverimo«, saj prav zgodovina

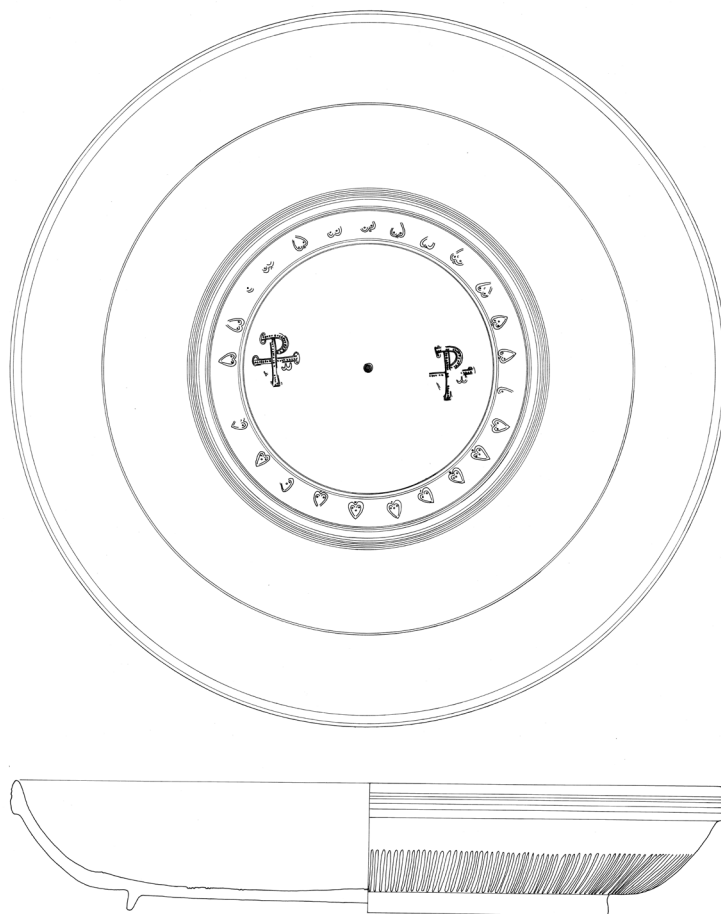
predstavlja okvir, v katerem se odvijajo okoliščine človekove vsakdanjosti (tč. 12). Za »božje ljudstvo« (člane Cerkve) tovrstna zgodovina postane pot, »ki vodi do konca«, da bi skozi neprekinjeno delovanje Svetega Duha razodeta resnica »razkrila vso svojo vsebino«. Cerkev skozi zgodovino vztrajno potuje »k polnosti božje resnice, dokler se v njej ne dopolnijo božje besede« (tč. 11).

Zgodovine odrešenja ni brez vere v Boga. Vera je pritrditev pričevanju Boga o sebi in kot taka dejanje osebnega zaupanja Bogu. Vera, ki predpostavlja medosebni odnos, človeški razum vodi k odprtosti božjemu razodetju in ponotranjenju njegovega sporočila. »Zaradi tega je Cerkev dejanje, s katerim se človek izroči Bogu, vselej imela za trenutek temeljne izbire, v katero je vključena celotna oseba.« (tč. 13) Ko veruje, človek uresničuje »s smislom najbolj napolnjeno delovanje svojega življenja«, saj po veri prihaja »gotovost resnice«, ki jo dosega tisti, ki se je odločil živeti v skladu z njo. Resnica božjega razodetja človeku omogoča razumevanje skrivnosti njegovega lastnega življenja. Ta resnica ni vrhunec naprežanja razuma, temveč izraz božjega »zastonjskega daru« – človeka vabi k sprejetju na način »odgovora ljubezni«. Ta resnica je istočasno pričakovanje končnega videnja Boga, namenjenega tistim, ki mu zaupajo z »iskrenim duhom« (tč. 13; 15).

Po Janezu Pavlu II. je zapletenost sveta, to je zapletenost zgodovine s »srečnimi in nesrečnimi dogodki ljudstev«, resničnost, ki zahteva znanstveno utemeljeno pozornost in presojo, ne da bi bila pri tem odstranjena vera. Vera namreč sebe ne vsiljuje, da bi uničila samostojnost razuma, temveč želi opozoriti na zavedanje, da zgodovinskih dogodkov ni mogoče globlje razumeti brez Boga, ki deluje po njih. »Vera ostri notranji pogled in duhu omogoča, da v teku dogodkov odkriva delujočo navzočnost Previdnosti.« (tč. 16) Od tod sledi, da med vero in razumom ni razloga za tekmovalnost ali nezaupanje. Čeprav sta vera in razum samostojni razsežnosti, sta Bog in človek povezana v celovit odnos. Izvor

Krožnik iz terre sigillate s kristogramoma, okrašen z radialnimi kanelurami ter koncentričnimi žlebovi in vtisi

Najdišče: Egipt

Višina: 6,5 cm

Premer ustja: 35,5 cm

Inv. št.: 107

Datacija: pozna rimska doba (440–500)

Foto: Tomo Jeseničnik

vsega je namreč v Bogu in v njem je »polnost skrivnosti«, zato je človek dolžan iskati resnico z razumom (tč. 17).

ZGODOVINOPISNE IMPLIKACIJE FIDES ET RATIO

Zgodovinoepisje je v splošnem mogoče razumeti kot moderno sekularno znanost, raziskovalno prakso, vrsto vednosti in prikazovanje (reprezentacijo) »objekta«, imenovanega zgodovina. Zgodovinoepisje je bodisi v svojih tradicionalnih pozitivističnih bodisi postmodernih, povečini kulturno usmerjenih izvedbah vselej umeščeno v določen čas in prostor, pogojen z intelektualno formacijo, vrednotami in zanimanji določenega avtorja oziroma zgodovinarja ter družbenega okolja, v katerem živi. Na tej podlagi nobene zgodovinoepisne zvrsti ali smeri ne more odlikovati popolna »objektivnost« oziroma »nepristranskost«. Poleg tega se zgodovinoepisje kot celota – za razliko od denimo filozofije – že od grške antike dalje ne ukvarja z nadčasovno univerzalnostjo, temveč obravnava določene dogodke, osebe in procese določenega prostora in časa. Zgodovinoepisje se tako v prvi vrsti zanima za partikularnost in spremenljivost, s čimer med drugim opozarja na minljivost vsakovrstnih oblik politike, družbe in idejno-verskih okvirov (Lorenz 2015, 13–14; 18; 20; Elton 1967, 8; 20–24).

V nasprotju s predpostavkami in prakso modernega in postmodernega sekularnega zgodovinoepisja krščanska duhovna interpretacija zgodovine kot zgodovine odrešenja različne dogodke, osebe in procese umešča v širši verski kontekst, to je kontekst »srečevanja« med Bogom in človekom. Pri tem išče in izpostavlja določene bolj ali manj univerzalne resnice, ki se (vedno znova) razkrivajo in potrjujejo v specifičnih zgodovinskih okoliščinah. V tej smeri Janez Pavel II. zgodovino in z njo zgodovinoepisje dojema kot sredstvo za iskanje (krščanske) resnice s pomočjo vere in razuma obenem. V skladu s *Fides et Ratio* je zapletenost zgodovine resničnost, ki zahteva

znanstveno pozornost in presojo, ne da bi bila pri tem odstranjena vera. Vera namreč sebe ne vsiljuje, da bi uničila samostojnost razuma, temveč želi opozoriti na zavedanje, da zgodovinskih dogodkov ni mogoče globlje razumeti brez Boga, ki deluje po njih. »Vera ostri notranji pogled in duhu omogoča, da v teku dogodkov odkriva delujočo navzočnost Previdnosti.« (Janez Pavel II. 1999, tč. 16) Sledeč pogledu Janeza Pavla II. je mogoče trditi, da zgodovinoepisje kot znanost tvori zgolj del širše naloge, to je iskanja (univerzalne) resnice ob priznavanju božjega razodevanja človeku v času.

Po drugi strani postmoderno (kulturno usmerjeno) zgodovinoepisje, vodilni metodološki in epistemološki tok v zahodnem zgodovinopisju od osemdesetih let 20. stoletja naprej opredeljuje poudarjanje jezika oziroma diskurza kot sistema kulturno pogojenih simbolov, ki gradijo podobo sveta in zgodovinske resničnosti. Tovrstno zgodovinoepisje posledično opredeljuje kritika kakršnekoli »velike zgodbe«, vključno s krščanskim dojemanjem človekovega položaja v svetu in božjega razodevanja v zgodovini. Glavna naloga postmodernega zgodovinoepisja je analizirati in predstaviti vrednote in svetovne nazore preteklosti s pomočjo zasledovanja nekdanjih načinov njihovega prikazovanja (reprezentacije) in prikazovanja preteklosti kot take. Cilj postmodernega zgodovinoepisja tako ni toliko osvetljevanje političnih dejstev, temveč predvsem vrednot, simbolov in jezika oziroma diskurza (Lorenz 2015, 21; Luthar et al. 2016, 385; 394–396; 422; 427–428; 437–438). V tem kontekstu je med postmodernimi teoretiki in pisci zgodovine, zagovorniki preusmeritve od »dejstev« k »diskurzom«, vredno omeniti vsaj Haydena Whiteja (1928–2018) (1973), Clifforda Geertza (1926–2006) (1973), Reinharta Kosellecka (1923–2006) (1985) in Rogerja Chartierja (1945–) (1989).

Na podlagi omenjenega je mogoče sklepati, da je koncept zgodovine odrešenja zastarel ter vsaj na prvi pogled ne izkazuje nikakršne skladnosti s sekularnim razumevanjem in

pisanjem zgodovine. Toda zdi se, da morebitni skupni imenovalac, ki omogoča dialog med versko opredeljeno zgodovino odrešenja in postmodernim (kulturno usmerjenim) zgodovinopisjem vendarle obstaja. Ta skupni imenovalac je mogoče izpeljati iz dejstva, da postmoderno zgodovinopisje poudarja pomen pripovedi (naracij), (kolektivnih) predstav o preteklosti in zgodovinskega spomina – vse te resničnosti pa so vselej podvržene vplivu mitoloških, verskih in političnih predpostavk določenega časa in prostora (Lorenz 2015, 22; 24–29; Confinio 2015, 37–39; Luthar et al. 2016, 369; 422; 424–425). V tem pogledu zgodovina odrešenja kot določen mehanizem interpretiranja zgodovine, ki temelji na resnicah, izkušnjah in spominu skupnosti Cerkve, deluje kot ena izmed najvidnejših (»velikih«) zgodb s svojo notranjo logiko v celotni kulturni zgodovini človeštva. Koncept zgodovine odrešenja je tako mogoče razumeti na dvojen način: ne zgolj kot mehanizem, ki preteklost obravnava kot objekt in jiodeljuje duhovni smisel, temveč tudi kot objekt postmodernega (kulturnega) zgodovinopisja samega, ki preučuje zgodovinske pripovedi (naracije) in druge izraze prikazovanja (reprezentacije) preteklosti. V tem kontekstu je ključno vprašanje, ki zadeva zgodovino odrešenja in katerokoli drugo obliko pripovednega prikazovanja preteklosti v odnosu do postmodernega (kulturnega) zgodovinopisja, naslednje: Kdo in komu prikazuje preteklost ter čemu to počne? Od tod zgodovina odrešenja postane izhodišče preučevanja teologije in obenem sekularnih znanosti, zlasti humanističnih. Pri tem ohranja njihovo samostojnost ob hkratnem spodbujanju njihovega medsebojnega bogatenja. To stališče je povsem skladno s stališčem Janeza Pavla II. – sodeč po *Fides et Ratio*, zapletenost zgodovine zahteva znanstveno utemeljeno pozornost in presojo, ne da bi bila pri tem odstranjena vera. V tem primeru teologija preučuje duhovni pomen določenih odsekov preteklosti v luči božjega razodetja, cerkvenega izročila in verske prakse, medtem pa sekularno (kulturno)

zgodovinopisje preučuje posamezne avtorje, zgodovinske okoliščine, funkcije in posledice tovrstnih pripovedi oziroma interpretacijskih mehanizmov. Na tej podlagi se zdi, da je omejena skladnost med dvema zelo različnima in v nekaterih primerih nespregljivima področjema vednosti – zgodovino odrešenja in postmodernim (kulturnim) zgodovinopisjem – mogoča. Prav to pa je tisto, kar ima Janez Pavel II. v mislih, kar predstavlja specifično uresničenje temeljnega načela enciklike *Fides et Ratio* – dialog med vero in razumom v spoštovanju bogastva cerkvenega izročila in poznavanju značilnosti sodobne postmoderne kulture.

ZAKLJUČEK

Duhovna interpretacija krajevne in svetovne zgodovine kot zgodovine odrešenja predstavlja splošno, skorajda univerzalno značilnost celotnega krščanskega teološkega izročila, tako vzhodnega kot zahodnega, ki se pne od pozne antike vse do 20. stoletja. Koncept zgodovine odrešenja je mogoče opaziti tudi v encikliki *Fides et Ratio* papeža Janeza Pavla II. Čeprav to ne predstavlja osrednje tematike enciklike, njen avtor poudarja pomembnost kategorije časa kot ene izmed ključnih potez, ki zadeva samorazumevanje krščanske vere, zlasti božje razodetje in njegov odnos do razuma. Po Janezu Pavlu II. je zgodovina resničnost, ki zahteva znanstveno pozornost in presojo, ne da bi bila pri tem odstranjena vera. Vključitev vere namreč budi zavedanje, da zgodovinskih dogodkov ni mogoče globlje razumeti brez Boga, ki deluje po njih. Kljub temu je, kakor razmišlja Janez Pavel II., filozofija – ne zgodovina (odrešenja) – tisto najpriročnejše sredstvo za iskanje in spoznavanje resnice ter njeno pričevanje (sodobni) kulturi. V tem pogledu avtor enciklike poudarja obstoj temeljnih resnic oziroma »nekakšne duhovne dediščine človeštva«, ki presega posamezna zgodovinska obdobja in kulturne kontekste.

V skladu s pogledom Janeza Pavla II. je mogoče trditi, da zgodovinopisje kot znanost tvori zgolj del širše naloge, to je iskanja (univerzalne) resnice ob priznavanju božjega razodevanja človeku v času. Po drugi strani postmoderno (kulturno usmerjeno) zgodovinopisje opredeljuje poudarjanje jezika oziroma diskurza kot sistema kulturno pogojenih simbolov, ki gradijo podobo sveta in zgodovinske resničnosti. Tovrstno zgodovinopisje posledično opredeljuje kritika kakršnekoli »velike zgodbe«, vključno s krščanskim dojemanjem človekovega položaja v svetu in božjega razodevanja v zgodovini.

LITERATURA

Averincev, Sergej. 2005. *Poetika zgodnjebizantinske literature*. Prev. Pavle Rak. Ljubljana: KUD Logos.

Bresciani, David. 2016. *La porta dell' eternità: La memoria in Alexander Schmemmann*. Rim: Lipa.

Cameron, Averil, in Stuart Hall, ur., prev. 1999. *Eusebius, Life of Constantine*. New York: Oxford University Press.

Chartier, Roger. 1989. *Cultural History: Between Practices and Representations*. Prev. Lydia G. Cochrane. Ithaca NY: Cornell University Press.

Confino, Alan. 2015. History and Memory. V: *The Oxford History of Historical Writing*. Zv. 5: *Historical Writing since 1945*, 36–51. Ur. Alex Schneider in Daniel Wolf. Oxford: Oxford University Press.

Elton, Geoffrey R. 1967. *The Practice of History*. London: Fontana Books.

Geertz, Clifford. 1973. *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*. New York: Basic Books.

Grant, Robert, in Davis Tracy. 2000. *Kratka zgodovina interpretacije Biblije*. Prev. Janko Lozar. Ljubljana: Nova revija.

Janez Pavel II. 1999. *Okrožnica Vera in razum*. Prev. Matej Leskovar. Ljubljana: Družina.

Koselleck, Reinhart. 1985. *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*. Prev. Keith Tribe. Cambridge MA: Massachusetts Institute of Technology Press.

Lorenz, Chris. 2015. History and Theory. V: Schneider in Wolf 2015, 13–35. Oxford: Oxford University Press.

Luthar, Oto, Gregor Pobežin, Marjeta Šašel Kos, in Nada Grošel. 2016. *Zgodovina historične misli*, zv. 2. Ljubljana: Založba ZRC SAZU.

Maier, Paul R., ur. 2007. *Eusebius, The Church History*. Grand Rapids: Kregel Academic & Professional.

Malmenvall, Simon. 2017. Zgodovina odrešenja v ekumenski perspektivi. *Bogoslovni vestnik* 77, št. 1: 67–78.

Malmenvall, Simon. 2015. Kijevska Rusija in Pripoved o minulih letih. V: *Pripoved o minulih letih*, 175–239. Ur. Blaž Podlesnik. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.

Moreschini, Claudio. 2004. *Storia della filosofia patristica*. Brescia: Editrice Morcelliana.

O'Daly, Gerard. 2004. *Augustine's City of God: A Reader's Guide*. New York: Oxford University Press.

Origen. 2013. *O počelih*. Prev. Neža Sagadin and Gorazd Kocijančič. Ljubljana: KUD Logos.

Špidlík, Tomáš. 1986. *The Spirituality of the Christian East: A Systematic Handbook*. Prev. Anthony P. Gythiel. Kalamazoo: Cistercian Publications.

White, Hayden. 1973. *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-century Europe*. Baltimore: John Hopkins University.

